

ZBIGNIEW GREŃ
Instytut Slawistyki Zachodniej i Południowej
Uniwersytet Warszawski
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
00-927 Warszawa
tel.: 22 552 05 46
e-mail: zbigniew.gren@uw.edu.pl

TRADYCYJNY OBRAZ KONFESJI
NA ŚLĄSKU CIESZYŃSKIM NA PODSTAWIE
ŹRÓDEŁ FOLKLORYSTYCZNYCH¹

SŁOWA KLUCZOWE: językowy obraz świata, stereotypy, mapy mentalne, historia kultury

KEYWORDS: linguistic picture of the world, stereotypes, mental maps, cultural history

*Traditional Picture of Confessions in the Cieszyn Silesia Based
on Folklore Sources*

S u m m a r y

The aim of this paper is to describe the images of religions and religious believers from the historical point of view as we can find it in folkloristic texts from the Cieszyn Silesia region. The analysis has shown that the images are very schematic and stereotyped. The most important fact in this picture is that the main religious image is catholic one. The image of members of evangelical church is described by differences to

¹ Artykuł powstał w ramach realizacji grantu NCN w programie Opus, nr 04101 „Stosunki wyznaniowe w językowym obrazie świata na Śląsku Cieszyńskim”.

the catholic one. The other religions are strange for regional life in this type of texts, as characteristic only for foreigners.

Śląsk Cieszyński, jak ogólnie wiadomo, jest regionem o stosunkowo dużym zróżnicowaniu ludności pod względem przynależności do określonej konfesji. Chodzi przede wszystkim o Kościoły chrześcijańskie. W wyniku takiego, a nie innego rozwoju historycznego wytworzył się tu układ dwubiegunowy: z jednej strony mamy wyznawców Kościoła Rzymskokatolickiego, z drugiej – Ewangelicko-Augsburskiego (luterńskiego). Na ten historyczny, odziedziczony z czasów monarchii austro-węgierskiej układ nałożyła się, głównie w okresie międzywojennym i po II wojnie światowej, bardziej zróżnicowana i skomplikowana sieć innych Kościołów chrześcijańskich. W wyniku tego na Śląsku Cieszyńskim obecni są przedstawiciele kilkunastu Kościołów, którzy tworzą barwną mozaikę wyznaniową (Kozłowski 1989).

W niniejszym artykule będziemy poszukiwać źródeł historycznych obrazu wyznań i wyznawców religijnych, tak jak zostało to uchwycone i utrwalone w tradycji ludowej. Z tego punktu widzenia poddano analizie teksty folklorystyczne (w tym przysłowia ludowe i pieśni, twórczość gawędziarzy), odbijające tradycyjne ludowe widzenie świata. W formie w pewnym stopniu skonwencjonalizowanej utrwalone ono zostało przez osoby przechowujące i reprodukujące je dla następnych pokoleń, to jest w tradycji folkloru ludowego – gawędziarzy ludowych. Część wątków i wiedzy ludowej jest zbiorem w znacznej mierze zobiektywizowanym, czyli zbiorem przysłów i powiedzeń ludowych.

W analizie materiału przyjęto model interpretacyjny o charakterze kategoryalnym, gdzie poszczególne kategorie stanowią domeny funkcjonowania człowieka. Ów wzorzec został zaproponowany przez Aleksandrę Niewiarę w pracy o stereotypach etnicznych (Niewiara 2000, s. 45–46), a w postaci bardziej szczegółowej – w pracy autorskiej o wizerunkach regionalnych i etnicznych na Śląsku Cieszyńskim (Greń 2004, s. 31–37). Jak można się było spodziewać, w wypadku materiału z zakresu świata religii domena religijna jest znacznie rozbudowana, stąd też została uszczegółowiona w stosunku do wizerunków etnicznych; inne domeny są słabiej reprezentowane.

Punktem wyjścia jest więc model z następującymi domenami: (1) domena psychospołeczna, (2) domena ekonomiczna, (3) domena społeczno-polityczna, (4) domena religijna, (5) domena fizyczna, (6) domena kulturowa.

W **domenie religijnej** na potrzeby niniejszej pracy wyróżniono następujący model subdomen, przydatny do opisu (niezależnie od tego, że subdomeny te znalazły potwierdzenie w różnym stopniu, w zależności od określonych konfesjonimów): I. definicyjna, II. poziomu wiary, III. treści wierzeń, IV. praktyk religijnych,

V. miejsc związanych z kultem, VI. źródeł wiary, VII. hierarchii we wspólnocie, VIII. organizacji wspólnoty, IX. stosunku do innych wspólnot i relacji z nimi.

W tradycji ludowej, tak jak została ona uchwycona w wydanych już zbiorach, przewija się wiele wątków o charakterze religijnym (czasem te same powtarzają się u różnych gawędziarzy), które pokazują, że sprawy wiary nie były obojętne mieszkańcom. A przy tym w materiale badawczym, obok cech mniej lub bardziej charakteryzujących wyznawców, a więc tworzących konfesjonimy², dużo częściej pojawiają się odniesienia do spraw samej wiary. Wynika to z faktu, że wyznawca jest postrzegany jako członek wspólnoty wyznaniowej, której spoiwem jest określony zespół wierzeń, przekonań i zachowań. Sami zaś współmieszkańcy, sąsiedzi, są pojmowani jako osoby niezależnie od wiary – może to być efektem tego, że wyznawcy różnych religii nie żyli w gettach, byli i są dla siebie sąsiadami. Bytowali najczęściej przemieszani, w miejscowościach z większością katoliczką, z wyjątkiem Wisły, w której przewagę stanowili ewangelicy. Przemieszanie to powodowało, że z wyznaniem nie łączono stałych cech indywidualizujących w takim stopniu, aby przyczyniało się to do wzajemnego wykluczenia społecznego. Zróżnicowanie w ramach domeny religijnej w małym stopniu rzutowało na zróżnicowanie postrzegania w innych domenach (choć nie było ono wykluczone). Tak więc w materiale ludowym mamy przede wszystkim obraz wiary, w poszczególnych jej odmianach wyznaniowych, a wyznawcy są jedynie częścią tego obrazu. I tak też spróbujemy to przedstawić.

Jak już wspomniano, w regionie większościowy udział mają mieszkańcy wyznania katolickiego. Cieszyńscy ewangelicy zaczęli uzyskiwać mocniejszą pozycję i przedostawać się do świadomości ogólnej dopiero pod koniec XVIII wieku, a wyraźniej – w wieku XIX. Stąd też obraz wierzeń religijnych, w tym i obraz wierzących, zbudowany jest w oparciu o wiarę katolicką. Inne wyznania pojawiają się jako odstępstwa od tej reguły i każdorazowo są sygnalizowane. Jedynym wyjątkiem są opowieści mieszkańców Wisły, dla których normą jest wyznanie ewangelickie, stąd elementy ewangelickie w ich religii nie wymagają, zdaniem autorów, objaśnienia, skontrastowania z religią katolicką.

Zacznijmy od najlepiej poświadczonego w materiale folklorystycznym obrazu **katolicyzmu i katolika**. Całość spraw wiążących się z katolikiem i katolicyzmem zawarta jest w **domenie religijnej**. Pojęcia katolika i katolicyzmu przyjmowane są, w subdomenie **definicyjnej**, jako pojęcia niewymagające definiowania, na zasadzie – katolicy to my. Jedynie w kontekstach z innymi wyznaniem pojawia się

² Interesujący nas tu konstrukt, konfesjonim, oznacza jednostkę planu treści, wyznaczoną przez zespół sądów o członku wspólnoty wyznaniowej, w rozumieniu szerokim, o całej wspólnocie – zarówno oficjalnie uznanej, jak i nieoficjalnej, czy nawet nieuznawanej przez inne wspólnoty. Por. także Engelking (2012, s. 36).

termin *katolik/ katolicki* op8380³. W przeciwnym wypadku wszystko, co wiąże się z wiarą, wiąże się domyślnie z wiarą katolicką i katolikiem.

Już jednak w subdomenie *poziomu wiary* możemy znaleźć rozróżnienie na określone typy. Obok określeń nienacechowanych, *katolik* (a nie *ewangelik*), można znaleźć określenie *katolik kościołowy* db26, to jest '(mocno) praktykujący', i *katolik niekościółowy* 'niepraktykujący' db26. Wyróżnia się też osoby *pobożne* os89. Z drugiej strony pada, jako inwektywa, zaprzeczenie prawdziwej wiary – *faryzeusze* os140.

Subdomena *treści wiary* jest mocno rozbudowana. Widać więc, że w tradycji ludowej była to istotna część wiedzy ogólnej, jaką wierzący winien był posiadać. Centralne miejsce zajmuje tu *Bóg*⁴ p⁵, *Pan Bóg* rp33, 47, jj13, op (też *Pómbóczek*, op) i *Jezus Chrystus* wz95, bo, rp82, 123, jj4, op1867, *Pan Jezus* op5971. Brak natomiast w tej twórczości odniesień do Ducha Świętego. Poniżej, w sensie hierarchicznym, są *Matka Boska*, *Panna Maria* rp47, potem *Wszyscy Święci*⁶ rp157. Wśród świętych też jest widoczne pewne zróżnicowanie. Jako najbliższy Jezusowi, spośród grona *apostołów* os68, jj4, 64, op453, 2881, występuje *św. Piotr* wz95, rp123, op. Spośród całej plejady apostołów i świętych, w materiale, oprócz świętego Piotra, występują (podajemy w kolejności alfabetycznej): *św. Agnieszka* wz96, *św. Barbara* wz96, *św. Florian* wz96, *św. Jan* wz18, os78, rp1, *św. Jerzy* wz18, jj110, *św. Michał* wz18, *św. Szczepan* os40 i *niewierny Tomasz* op6842, 7099. Jako słudzy boscy pojawiają się *aniołowie*⁷ os60, op61, 62, 101, 105, 111, 1885, *aniołki* op109, 110, 1593, a sługa Boga i opiekun człowieka to *Anioł Stróż* jj162. Z innych osób związanych z Pismem Świętym i historią chrześcijaństwa pojawili się: *Abraham* rp88, *Dawid* op5784, 6652, *prorok Eliasz* rp57, *Pankracy*, *Bonifacy*, *Serwacy* jj146, ale też *Herod* op4739, *Judasz* op1129, 6245, 7081, *Kajfasz* op627, 5221, *prorocy* jj20, op907, 908, 2047, 2076, 8216. Przeciwnieństwo dobra transcendentalnego zajmują reprezentanci zła: *diabeł* os30, rp139, jj5,64, op, też *kaduk* 'diabeł' op4765 i *czart* op, *Lucyfer* rp18, jj13, op2234, 2680, 2681, 3486 i *Belzebub* op6846, 7004.

W materiale poświadczono zostały również odniesienia do historii biblijnej: *stworzenie świata* db13, też *Stworzyciel* op7400, *przejście Żydów przez Morze Czerwone* rp155, *ostatnia wieczerza* rp156, *Chrystus pod Poncjuszem Piłatem* rp254, *męka Pana Jezusa* os54, *ukrzyżowanie Chrystusa* jj137. W świadomości ludowej przechowywane są też pewne zasady dotyczące wiary, a więc przede wszystkim

³ Zob. wykaz źródeł ludowych z rozwiązaniem skrótów. Podajemy również numer opowieści lub przysłowia ludowego, a w wypadku, gdy nie są one numerowane, numer strony.

⁴ Zob. też *boski* op1003, 3657, 5206, 6394, 6395.

⁵ Jeżeli dane pojęcie należy do pojęć popularnych i częstych w danym źródle, nie podajemy lokalizacji, a jedynie skrót źródła.

⁶ Zob. też *święty* op.

⁷ Zob. też *anielski* op106–108.

samo pojęcie *wiara* op i *wierzyć* op, *dusza* op, *sumienie* op. Jest też *grzech* rp93, op i *bluźnić* op6088. Są wreszcie obecne w folklorze miejsca związane z wiarą chrześcijańską: *niebo* rp125, op, *raj* op194, 2626, 4289, 6734, 7897, *piekło* os19, rp18, jj13, op, *czyścić* os60, rp136, *życie pozagrobowe* rp89.

Podobnie dobrze rozwinięta jest subdomena praktyk religijnych. Konstruuje ona już bezpośrednio wizerunek katolika, gdyż praktyki te to praktyki wykonywane przez wierzących lub ich przewodników – duchownych. Praktyki są wykonywane w różnych cyklach: w cyklu życiowym, w cyklu rocznym lub w cyklu tygodniowym. I tak, w cyklu całego życia katolik bierze udział w następujących obrzędach: *chrzcinach* os103, rp43, 46, 117, 162, op445, 728, 3548, 6932, *chrzcic* op728, 3548, 6932, w tym z zaznaczeniem udziału *rodziców chrzestnych* db63, rp117, *bierzmowaniu* rp43, *ślubie kościelnym* db45, wz75, gb, rp43, op1689, 4148, 5258, *pogrzebie* op2305, 2967, 6008, 7546, 7745. W cyklu rocznym odprawiane są: *Boże Narodzenie = gody* op, też *betlejem* ‘szopka’ op8041, *Wielkanoc* wc19, też *procesja przebierańców na Wielkanoc* jj61 i *zakaz zabawy we Wielki Piątek* jj164, *Wszystkich Świętych – obowiązek modlitwy za zmarłych we Wszystkich Świętych* jj163, *roraty* ‘msza adwentowa’ gb, op4302, 8464, *odpust* wz96, rp136, jj39, 163, op686, 2136, 5543, *nabożeństwo odpustowe – bo przy kapliczce* db32, czy wreszcie *nauka religii* gb.

Pozostałe praktyki religijne postrzegane w folklorze ludowym realizowane są w trybie tygodniowym lub codziennym. Odnosi się to do *nabożeństw* gb, rp128 i *mszy* wc32, przy czym między tymi dwoma obrzędami religijnymi istnieje określona hierarchia, np. przy kapliczkach przydrożnych odprawiane są *nabożeństwa* db79, msze natomiast w zasadzie jedynie w kościele. Wiedza przekazywana w materiałach folklorystycznych jest w tym punkcie dość obfita – mowa nawet o szczegółach związanych z mszą, o poszczególnych jej fragmentach, jak np. o *kazaniu*⁸ rp43, jj23, 129, op1406, 2755, 5693, 6316, 8443, *komunii* rp43, wspomina się i *wino mszalne* db30, *poświęcenie wiernych w kościele w czasie mszy* db122, *całowanie krzyża w czasie mszy* rp43, *ogłoszenia parafialne* db23, rp136, a w ich ramach *zapowiedź ślubna* rp29. Komunia zakłada wcześniejszą *spowiedź* db26, bo, gb, rp43, jj45, op776, 778, 780, 1443, 4227 (w formie gwarowej to *spowiadaczka* op7243), *pokutę* jj137, op1176, 2264, 4939, 4943 i *rozgrzeszenie* rp78.

Są wreszcie wspomniane praktyki możliwe do realizacji w każdym czasie, jako podstawowa forma rozmowy z Bogiem: *modlitwy*⁹ db20, rp196, jj12, w tym *modlitwa różańcowa* rp56, op25406880 lub *modlitwa w intencji* rp121, wymieniane są poszczególne *modlitwy* rp56: *Ojciec nasz* op3047, 4616, 4462, 7541, 8406, inaczej *pacierz* op4460, 4461, 6806, 8090, czy *Wierzę* op4616. Wchodzi tu też

⁸ Też polisemiczny czasownik *kazać* ‘wygłaszać kazanie’, ‘rozkazywać’ op.

⁹ Zob. też *rzekać* ‘modlić się’ op.

specjalny typ modlitwy, *litania* rp157, op6933, 7989, w tym *Litania do wszystkich świętych* rp117, lub specjalny typ pieśni kościelnej, *kolędy* db60. Do praktyk niezwiązanych z kalendarzem, choć czasem regularnych, należą: *pielgrzymka* gb, też w formie gwarowej *kalwaryjka* ‘pielgrzymka’ jj485, *procesja* op2287, 6587, *post* op6806, a nawet *egzorcyzmy* jj137.

Praktyki religijne odprawiane są w miejscach ku temu przeznaczonych. Chodzi o różne typy budowli sakralnych, znane w folklorze niejednokrotnie nawet w szczegółach. Podstawowa budowla to oczywiście *kościół* bo, gb, rp17, 50, 117, jj8b, op. Może on być z *wieżą* i *dzwonem* db20, wewnątrz są różne jego fragmenty: *ołtarz* rp56, op5250, *organy* db24, jj8a, rp17, *gwarowe spowiednica* gb, op1136, *i słuchalnica 'konfesjonał'* rp78, *kazalnica* jj129, op6482, *pawłacz 'chór'* rp136, *zakrystia* db107, rp117, 141, *zwonnica* ‘dzwonnica’ op5315, *dzwon kościelny* rp178, jj49. Przed kościołem stoi *krzyż przykościelny* wc20. Czasem określa się rangę świątyni (zwłaszcza ze wskazaniem na udział hierarchów w praktykach religijnych), a więc *kościół katedralny* jj12, np. *katedra św. Szczepana* db77. Kościół jest centralnym punktem *parafii* gb, obok kościoła parafialnego znajduje się *plebania* rp126, w formie gwarowej *fara* jj15, op656, 657. W parafii znajduje się też tradycyjnie *cmentarz* bo, gb, rp90, a w jego sąsiedztwie – tzw. *marownia* ‘kaplica przycmentarna z marami’ gb. W parafii mogą też być inne, niższej rangi budowle, czasem jako wydzielone części kościoła, a więc *kaplica* rp136, jj69, op3231, mniejsza to *kapliczka* db32, op36, 1447, 5478, 7115, 7963. Do tzw. małej architektury kościelnej zalicza się *kapliczka przydrożna* rp128 i *krzyż przydrożny* jj12, też *krzyż przydrożny z figurą* jj56. Budowlą specjalnego przeznaczenia, zakonną jest *klasztor* wz17, rp6, czasem jest to *klasztor z kaplicą* wz14.

Jeżeli chodzi o nazwy własne, istotne dla katolicyzmu, wymieniana jest *Częstochowa* op1268, 4509, 5603, głównie jako cel pielgrzymek. Blisko z praktykami religijnymi wiążą się określone artefakty sakralne, np. *różaniec* db124, op2540, 6880, *krzyż* bo, gb, *gromnice* gb, *figury świętych* rp42,1, *dzwon kościelny* rp178, jj49.

W folklorze znalazły odbicie też źródła wiary i wiedzy o religii, też z zakresu praktyk (teksty modlitw, pieśni), a więc: *Pismo Św.* rp125, 155, *brewiarz* op1031 i *kancjonał* op2346. Jeden z gawędziarzy ludowych wspominał, że źródłem jego wiedzy o świecie, a więc i o świecie religii, jest lokalne pismo *Gwiazdka Cieszyńska* jj134, 136.

Folklor w doskonały sposób dokumentuje też wiedzę ludową dotyczącą kalendarza, czyli poruszania się po osi czasu w trybie rocznym. Lokalizacja czasowa poszczególnych zdarzeń jest bowiem zbudowana na podstawie kalendarza kościelnego – świąt kościelnych i dni z określonymi świętymi patronami. W zgromadzonym materiale pojawiają się więc święta doroczne: *Boże Narodzenie* jj60, tj. w formie gwarowej *gody* op, *wilija* ‘wigilia’ op, *Wielkanoc* rp105, *Wielki Piątek*

rp105, jj61, 164, op645, *Kwietna Niedziela* os67, *Niedziela Palmowa* os69, *Popielcowa Niedziela* os70, *Środa Popielcowa* rp71, *święto Trzech Króli* jj109, *Boże Ciało* op348, *Zielone Świątki* rp136, *Wszystkich Świętych* jj163; dni poświęcone określonym świętym: *św. Szczepana* os40, *św. Jana* os78 czy tzw. zimni ogrodnicy, *Pankracy*, *Serwacy*, *Bonifacy* jj146, lub dłuższe okresy w roku: *adwent* wz40, *post* op2755, 8398, *mięsopest* op3653, też *mięsopestny* op4014, 4015.

Równie bogato reprezentowana jest kategoria hierarchii i hierarchów kościelnych. Znajdujemy tu wiele stopni z hierarchii kościelnej i zakonnej. A więc, obok terminu ogólnego *ksiądz* rp17, op, znaleźć można poszczególne stopnie duchowne: *papież*, konkretnie *Pius XI*¹⁰ rp110, też *biskup* gb, jj12, 14, 137, np. znany z polskiej historii *biskup św. Stanisław* jj176a, *ksiądz dziekan* gb, *proboszcz* gb, rp46, w formie gwarowej *farorz*¹¹ rp87, jj44a, inaczej *wielebny* db30, też w formie gwarowej *welebny* wc71, *wikary* gb, rp42, w formie gwarowej *paterek* gb, op5373, 8390, a w związku z kaplicą – *kapelan* jj69. W wielu opowieściach pojawia się też personel pomocniczy parafii: *kościelny* db85, os60, rp117, 128, op, *organista* rp17, op3698, 5300, *ministranci* jj129. W opowieściach tych oddana też została wiedza o *zakonach* op2710, *zakonnich* wz14 i *zakonniczkach* op435, przełożonym zakonu, czyli *przeorze* gb. Wymieniono nawet nazwy poszczególnych zakonów: *zakon bonifratrów* gb, *franciszkanie* rp102, *elżbietanki* jj60.

I wreszcie, jak oddano subdomenę charakteryzującą relacje Kościoła katolickiego do innych wyznań? W zasadzie przywoływana jest paralela między różnymi wyznaniem funkcjonującymi w przeszłości na Śląsku Cieszyńskim. Chodzi o pewne elementy religijne, które mogą funkcjonować w różnych wyznaniach chrześcijańskich, a czasem i poza chrześcijańskimi, np. sama *instytucja kościoła katolickiego* i, *taka sama, kościoła ewangelickiego* jj8b. Podobnie zwraca się uwagę, że w różnych Kościołach działają osoby duchowne: *księża katolicy*, *ewangelicy* i *żydowscy* jj21, *księża katolicy* i *ewangelicy* jj125, a nawet *ksiądz w sekcje sabaciorskiej* jj148. Pojawiają się informacje na temat paralelnych instytucji: *szkoły katolickie* i *ewangelickie* jj94, zwyczajów: *nakrycie na stole wigilijnym w kościele katolickim* i *ewangelickim* jj132, a nawet zakazów: *zakaz ślubu międzywyznaniowego w rodzinie tak katolickiej, jak i ewangelickiej* jj8b. Wspomniano nawet o *kaplicy ekumenicznej katolicko-anglikańskiej* (dla Anglików) *na statku* jj99. Różnice pojawiają się rzadko, np. informacja na temat tego, że *dawniej arystokracja na Śląsku Cieszyńskim była katolicka* jj105. Pojawia się też termin obejmujący wszelkie zmiany przynależności grupowej, a więc przynależności religijnej i etnicznej: *przekabacić się* ‘dokonać konwersji, zmienić wyznanie, narodowość’ op7539.

¹⁰ W opowieści przedstawiającej jego wyjątkową hojność.

¹¹ *Farorz* należy do ulubionych postaci tradycyjnych gawęd ludowych, najczęściej występuje w nich w parze z *Cyganem* (zob. niżej).

Pozostałe cechy, które odnoszą się do bohaterów opowieści i przysłów ludowych, nie są przywoływane w związku z ich przynależnością wyznaniową. Brak też w tych materiałach zestawów cech, które mogłyby się układać w podtyp, jak np. wizerunek duchownego danego wyznania – tu katolicyzmu. Wprawdzie, jak wspomniano, jedną z ulubionych postaci gawęd ludowych jest *farorz* ‘proboszcz’, to jednak postać ta sprowadza się do kilku zaledwie cech. Występuje przeważnie w parze z Cyganem, a głównym jego wyróżnikiem w tym zestawie jest to, że da się on oszukać Cyganowi. W gruncie rzeczy jego cechy służą do stereotypizacji Cygana – *farorz* jest punktem odniesienia dla chytryści i przebiegłości Cygana. W kontekstach tych pojawiają się jedynie przygodne właściwości o charakterze kulturowym, typu: *farorz* dawniej prowadził gospodarstwo przyparafialne, miał gospodynię, chętnie chodził na polowania, lubił dobrą kuchnię, np. gęsinę, będącą synonimem odświętnego, wystawnego posiłku. Jego miejscem pracy jest oczywiście parafia i kościół (zob. charakterystykę powyżej), stąd nosił odpowiednie do tego ubiory: *księżą rewerendę* ‘sutannę’ jj21 i *ornat* jj21, op2530. Nie składa się to jednak na określony podtyp, stanowi jedynie uszczegółowienie postaci jednego z duchownych, najważniejszego w parafii.

Powyższy wizerunek reprezentuje w pewnej mierze nie tyle, i nie tylko, wizerunek katolika, ile wizerunek chrześcijanina. Wynika to z faktu, że dominującą religią na Śląsku Cieszyńskim jest religia katolicka, mimo znacznego udziału wiernych Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego. Ponadto ewangelicyzm przechodził do życia publicznego i świadomości ogólnej z trudem. Dopiero porozumienie w Altranstädt z 1707 roku wprowadziło pewne prawa dla ewangelików, z czasem też równouprawnienie. Tak więc folklor, zapisujący stan tradycyjnej świadomości ludowej, nie rejestrował świata katolickiego i ewangelickiego w sposób równouprawniony. Jednocześnie sprawa religii była dla mieszkańców sprawą w znacznej mierze naturalną. Wyznanie to to, które jest wyznaniem naszym. Inne mogą istnieć w świadomości jedynie przez porównanie z naszym, co oznacza, że będziemy odnotowywać tylko różnice – nad podobieństwami zatrzymywać się nie trzeba, a jedynie można.

Do czynników ekstratekstowych należy zaliczyć fakt, że większość gawędziarzy ludowych, tych, którzy przechowują i reprodukują wiedzę ludową, była wyznania katolickiego. Jedynie gawędziarze z miejscowości ewangelickich, zwłaszcza Wisły, oddają swoje ewangelickie wyznanie w gawędach.

Wizerunek **ewangelika** i **ewangelicyzmu** ma w tekstach ludowych charakter dyferencyjny – konstruuje go w sposób wyraźny tylko porównania z katolicyzmem. Znajdujemy więc, w **domenie religijnej**, próbę definicyjnego uchwycenia tej różnicy. Zgodnie z danymi folklorystycznymi, sprowadza się ona do pewnego wymiaru zewnętrznego, związanego z lekturą przez wiernych Pisma

Świętego¹². Według powyższego ewangelik (chyba w przeciwieństwie do katolika) jest *znawcą Biblii* rp88. Zakres wiary nie został rozróżniony – nie wchodziło w tego rodzaju niuanse, choć w doktrynie są to sprawy istotne (np. kwestia stosunku do Matki Boskiej i świętych). Zauważono jedynie inne podejście do *Wielkiego Piątku* – jest on, jak stwierdzono, dla ewangelików *ważniejszy niż dla katolików* jj61, co potwierdza przysłowie ludowe: *Twardy jak luter we Wieli Pióntek* op7321.

W zakresie praktyk odnotowuje się zarówno fakt pokrywania się praktyk: *ochrzczony w ewangelickim kościele* db17, jak i, niezależnie, istnienie praktyk paralelnych, np. *modlitwy* wz21, *modlitwy w intencji* wz21, *święcenia pożywienia* db21, *kolędy* wz21, *wigilii* wz21. Niektóre noszą własne cechy, jak np. *jutrznia* ‘poranne nabożeństwo w święto Bożego Narodzenia u ewangelików na Śląsku Cieszyńskim’ wz69, czy *czytanie ewangelii* wz69.

Miejsca związane z kultem są również podobne: *parafia*, gwarowo *fara ewangelicka* wz21, *kościół ewangelicki* jj8b, w tym oddany w folklorze *kościół ewangelicki w Wiśle* db17. Kościół Jezusowy w Cieszynie, tzw. kościół łaski, jest jedynie zasugerowany w przysłowiu: *Twardy jak luter z Wyszni Bróny* op7322 – dziś Wyższa Brama, część Cieszyna, w której kościół ten się znajduje.

Jeżeli chodzi o duchownych, mowa o księżach ewangelickich, zob. wyżej. Wyjątkowo pojawia się też w gawędzie ewangelika tradycyjny termin określający księdza ewangelickiego: *pan tatulek* wz21. W kategorii źródeł wiary wyróżniono specyficzną rolę Biblii, gdyż ewangelik to *znawca Biblii*, rp88, *czytający ewangelie* przy różnych okazjach, np. *w czasie kolacji wigilijnej* wz69. Zwrócono też uwagę na obfitość pieśni ewangelickich, por. *hruby jak wanielicki kancynoł* ‘kancjonał, zbiór pieśni religijnych’ op2346. Refleksem pewnych problemów w relacjach katolicko-ewangelickich jest powiedzenie: *święty pokój z wanielikami* op6815.

W wypadku ewangelików pojawia się też jedna cecha z zakresu **domeny psychospołecznej**, z subdomeny określającej cechy działań i zachowań, a mianowicie stwierdzenie odnoszące się do trudnej historii ewangelicyzmu na Śląsku Cieszyńskim, że jego wyznawca jest wyjątkowo *twardy* ‘wytrzymały, uparty’: *Twardy jak luter* op7319; *Twardy jak luter spod Cieszyna* op7320; *Twardy jak luter we Wieli Pióntek* op7321, *Twardy jak luter z Wyszni Bróny* op7322, też *Dzierży sie jak lutersko wiara kole Frydku* op1575; *Dzierży sie jak lutersko wiara kole Cieszyna* op1583; *Trzymo sie jak lutersko wiara kole Cieszyna* op7299; *Twardy jak lutersko wiara kole Cieszyna* op7318. Nieco inny charakter ma cecha, też nawiązująca do

¹² Jak wiadomo, jest to wynik innego podejścia do tego źródła – podejścia bezpośredniego. Rezultatem był rozwój ruchu biblijnego i wydawnictw biblijnych narodowych.

uporu, wskazana w nieco żartobliwym powiedzeniu: *Tak się ciśnie jak luter do szpyrek* op6884.

W powyższych przysłowiach wskazano też, w subdomenie miejsca, zakres geograficzny śląsko-cieszyńskiego ewangelicyzmu: *Cieszyn*, dzielnica *Wyższa Brama* (zob. wyżej), *Frydek* (zob. wyżej), też *Wisła* db17.

Pozostałe odłamy chrześcijańskie pojawiają się w tego typu źródłach całkowiec sporadycznie, w zależności od życiorysu gawędziarzy. I tak, w związku z tym, że jeden z nich był na froncie wschodnim w czasie I wojny światowej, zetknął się tam z prawosławiem, stąd odnotowuje w gawędzie wspomnieniowej pojedyncze fakty z zakresu prawosławia, jak np. to, że duchowny w tym wyznaniu to *pop ruski* jj20, który może się żenić: *pop wdowiec, żeni się ponownie* jj98. Świątynia w tym Kościele to *cerkiew ruska* jj98. Można się domyślać, że wiedza także innych mieszkańców z tego zakresu w znacznej mierze oparta była na doświadczeniach własnych, ewentualnie na źródłach pisanych (zob. też pogaństwo niżej), i jako indywidualna i okazjonalna nie podlegała utrwaleniu w folklorze. Do tego typu zbioru, pochodzenia prasowego, można zaliczyć informacje o sektach, u tego samego gawędziarza, zwłaszcza że odnosi się to do faktów spoza świata najbliższego, czyli z Polski, rozumianej wówczas jako świat spoza granicy regionu. To tam mają, według jego słów, funkcjonować wyznania o charakterze sekt: *sabaciorski, spirytuski, jehowski* jj148. Z informacji prasowych pochodzi opowieść o *księdzu w sekcie, który okazał się mordercą* jj148, co można interpretować jako wypełnienie pewnych oczekiwań co do wyznań sekciarskich. To uprzedzenie jest potwierdzone w wywodzie pokazującym, że *trudno się wypisać z sekty* jju148 (co jest jedną z cech stanowiących, że dane wyznanie jest postrzegane jako sekta).

Jeżeli chodzi o **wyznania niechrześcijańskie**, w materiałach folklorystycznych nie pojawia się islam jako wyznanie. W pewnym stopniu jego miejsce zajmuje grupa etniczna – *Turcy* (tak też w XIX-wiecznych materiałach prasowych¹³). Twierdzenia wypowiedziane o Turkach były przyjmowane z pewnością jako twierdzenia również o islamie, podobnie jak twierdzenia o Żydach – również o religii żydowskiej – oczywiście w domenie religijnej.

Turcy nie pojawiają się jednak zbyt często w świadomości i opowieściach ludowych. W zasadzie jedyny motyw z tego zakresu, stale obecny w świadomości ludowej, to *różne nawiązania do odsieczy Wiednia*. W jednym z takich nawiązań mowa o *zabobonności Turków* db77. Widać, że w świadomości ludowej Turcy istnieli, ale jedynie jako ‘poganie pobici pod Wiedniem’.

¹³ Badania XIX- i XX-wiecznej prasy regionalnej również przeprowadzono w ramach wymienionego wyżej grantu.

Proweniencji prasowej były też wszelkie nawiązania do *pogaństwa*, np. op3398. Było to tylko pogaństwo historyczne, przedchrześcijańskie. Jego reprezentantem był *król pogański* jj110. Odnotowano też fakt istnienia *świątyni pogańskiej* wc27 jako miejsca naznaczonego. Pogańską w duchu rozwiązałość i grzeszność symbolizuje *biblijna opowieść o Sodomie i Gomorze* op5942.

Pozostał jeszcze do scharakteryzowania wizerunek mieszany, **etniczno-konfesyjny**, wizerunek Żyda – wyznawcy religii możeszowej/ żydowskiej. Jest to częsty bohater opowieści ludowych. Z reguły występuje w zderzeniu z nie-Żydem, czyli chrześcijaninem, czasem, na zasadzie również stygmatyzowanego obiektu, w zestawieniu z Cyganem. Jego wizerunek konstruowany jest nie w porównaniu (por. zasady budowy wizerunku ewangelika), lecz w opozycji do chrześcijanina. Stąd też przypisuje mu się określone cechy, lub też ich brak, które są pojmowane jako społeczna norma – chrześcijańska.

I tak w **domenie religijnej** mowa przede wszystkim o tym, co nie dotyczy Żyda. A więc już w subdomenie definicyjnej podstawowe twierdzenie dotyczy tego, na co Żyd nie może liczyć – *nie ma szans na zbawienie* (tak jak chrześcijanin), *nie może liczyć po śmierci na niebo* jj4.

W subdomenie praktyk mieszczą się te, których Żyd nie wykonuje, por. *Cisnie sie jak Żyd do spowiedzi* ‘czyli w ogóle’ op781, *Gotuje sie jak Żyd na północ* [pielgrzymkę] ‘długo, w gruncie rzeczy bez zamiaru realizacji’ op2223. Mowa też o praktykach wykonywanych. Jest więc Żyd, zgodnie z prawdami ludowymi, *bluźniercą* jj25, 105 – jego praktyka polega na *poniżaniu religii chrześcijańskiej*. Zauważono jednak, przez porównania, również praktyki charakterystyczne dla religii własnej Żydów: *Kiwie sie jak Żyd w bóżnicy* 3391. Do działań na pograniczu wierzeń i właściwości nadludzkich, objętych wierzeniami w zabobony, należą zdolności rzucania uroku: *Zaś go Żydówka urzekła* op8130, *Zaś go Żyd urzeknył* op8131, *Zaś go Żyd urzyk* op8132.

Odnotowano również w świadomości ludowej, w subdomenie miejsc, posiadanie przez Żydów własnej świątyni – jest to *bóżnica* op3391, 4050, 8298. W jednej z opowieści stworzono, w następnej subdomenie, hierarchię duchownych żydowskich, w celach prześmiewczych: *rabin, podrabin, bimberlok, podbimberlok* jj125.

W ramach subdomeny relacji z innymi wyznaniem widać dość zasadniczą obcość w stosunku do wyznania żydowskiego, judaizmu, a przy tym nikłą raczej wiedzę na temat samej religii, a jedynie przeświadczenie o zderzaniu się jej z chrześcijaństwem i wręcz wzajemnej wrogości. Świadczą o tym wyżej wspomniane posądzenia o bluźnierstwo w stosunku do religii chrześcijańskiej i jej atrybutów (tu głównie krzyży i kapliczek przydrożnych). Jednocześnie w przysłowia ludowych utrwalono negatywny stosunek nie-Żydów do Żydów, przy czym nie rozstrzygnięto, czy chodzi o wrogość jedynie w ramach domeny religijnej

– do wiary żydowskiej – czy raczej o wrogość o podłożu społeczno-ekonomicznym, co – sądząc z tekstów – jest bardziej prawdopodobne. Porównajmy stwierdzenia z odwołaniami do domeny ekonomicznej (zob. też niżej): *Jak je biyda – wio na Żyda* op2610; *Kiedy trwoga – to do Boga, kiedy nyndza – to do ksiyndza, kiedy biyda – to do Żyda, a jak ni ma biydy – to srać na Żydy* op3369; i bez takiego odwołania: *Synie Dawidów, bier kij a bij Żydów* op6652.

W **domenie psychospołecznej** cechy pojawiające się w subdomenie stanów umysłu mają ocenę jednoznacznie negatywną: *Żyd jest głupi* db121, os39, *Co sie śmiesz, głupi Żydzie, kiej ci z tego nic nie przidzie* op925, *Cóż sie śmiesz głupi Żydzie, dy ci z tego nic nie przidzie* op969; podobnie w subdomenie cech moralnych – kłamliwy: *Choćby Żyd był i z nieba, wierzić mu nie trzeba* op564, zmyśla różne historie: *To sóm bojki starego Żyda* op7208, fałszywy: *Bioły Żyd gorszy niż dziesiyńć czornych* op276, a nawet *krzywoprzysięzca* jj4. Subdomena określająca cechy altruistyczne vs egoistyczne reprezentowana jest tylko jedną cechą, choć dość specyficzną – znęca się nad zwierzętami gospodarskimi, głodzi je (ze skąpstwa?): *Głodny jak żydowsko kobyła* op2114.

Bogato jest reprezentowana subdomena określająca cechy zachowań i działań, w kilku szeregach cech: *tchórzliwy* db121, por. też *Tego ci potrzeba, jak Żydowi szable* op6931; *łapczywy* jj4, zwłaszcza na pokarmy: *Cisnie sie jak Żyd do szpyrek* op782, *Patrzy jak Żyd do szpyrek* op5559, *Dziwo sie jak Żyd do szpyrek* op1651; *krzykliwy*, por. *Wrzeszczy jak Żyd na jermaku* op7786; *uparty*, por. *Ze Żydem trudno do dwyrzi* op8267; *wulgarny*, por. *Coby Żyd klón* op799.

Najmocniej rozbudowana jest **domena ekonomiczna**. Nadaje ona, przeważający nad wymiarem wyznaniowym, wymiar społeczny wizerunku Żyda, ze znacznym udziałem stereotypizacji. Wyraźnie scharakteryzowana jest postawa ekonomiczna. Według danych folklorystycznych *Żyd jest chciwy* os39, jj4, 24, 65a, 79, *ceni dobry interes ponad wszystko* rp192, choć źle na tym wychodzi – *Żyd chciwy dwa razy traci* jj24, i wyrachowany: *Miłujmy sie jak bracia, rachujmy sie jak Żydzi* op4000, *Miyjmy sie radzi jak bracio, rachujmy sie jak Żydzi* op4008, a przy tym *leniwy* jj79; por. też paradoks w przysłowiu: *Co Żydem naorze, to cygónym leko zawłóczy* op958. Co do zmysłu ekonomicznego, realizuje go niekonierniecznie w zgodzie z normami społecznymi – *oszukuje* jj34. W zakresie działań ekonomicznych lista jest stosunkowo długa i też oparta na działaniach postrzeganych niezbyt przychylnie: *Żyd może być karczmarzem* jj24, 138 lub *handlarzem* – handluje różnym towarem: *wódką* jj65b, co bywa oceniane negatywnie: *Żyd go urzyk ‘pijany’* op8548, następnie *miodem* jj36, *szczecina* zwierząt – *szkucinami* op2294, *piernikami*: *Chwolił Żyd piernik* op690, *Chwolił handlyrz swojóm krowe, jak Żyd serce na odpuście* op686; handluje na jarmarku, głośno zachwalając swój towar: *Wrzeszczy jak Żyd na jermaku* op7786, lub w sklepie: *Góni jak Żyd po próżnym sklepie* op2246, też *Góni jak Żyd po próżnym magacynie* op2245. I wreszcie

utrzymuje się stereotypowy Żyd z obrotu pieniędzmi jakimikolwiek: *Góni jak Żyd z fałszywóm pióntkóm* op2247, a zwłaszcza tymi z pożyczek udzielanych potrzebującym: *Jak biyda – to do Żyda, jak nyndza – to do ksiyndza, jak trwoga – to do Boga* op2474, *Jak je biyda – to do Żyda, ni ma biydy – wio na Żydy* op2608, *Kiedy trwoga – to do Boga, kiedy biyda – to do Żyda* op3367, *Kiedy trwoga – to do Boga, kiedy nyndza – to do ksiyndza, kiedy biyda – to do Żyda, a jak ni ma biydy – to srać na Żydy* op3369, i to będącym w skrajnej potrzebie: *Sakulyńcko biyda, trzeba iść do Żyda* op6276. Wyjaśnienie można znaleźć w tym, że jest posądzany o bycie lichwiarzem jj29,79, co czasem źle się kończy dla pożyczających: *Ni miołby Jura biydy, gdyby omiJoł Żydy* op5109, *Gdo wierzi w Żydy, nie ujdzie biydy* op2001. Wykształcony Żyd jest *adwokatem* jj70.

W **domenie fizycznej** potwierdzono jedynie kategorię zarostu: *Fusaty jak Żyd* op1706. **Domena kulturowa** również wypełniona jest poglądami stereotypowymi. W kategorii wyglądu osobistego i higieny zwracają uwagę określenia niezbyt przychylnie: *Cióngnie sie jak smród za Żydym* op760, *Smerdzi jak Żyd czoskym* op6447, *Dwie tworuszki ‘sery dojrzewające’ a jedyn Żyd, to sóm trzi smrody* op1504. Do wyglądu, ocenianego negatywnie, odnosi się zapewne porównanie do plamy: *Toć Żydów na ścianie* op7038.

Subdomena charakterystycznego dla Żyda pożywienia jest wspomniana jakby przy okazji najróżniejszych twierdzeń charakteryzujących. Pojawiają się więc: *skwarki* (wieprzowe!), na zasadzie paradoksu: *Ciśnie sie jak Żyd do szpyrek* op782, *Patrzy jak Żyd do szpyrek* op5559, *Dziwo sie jak Żyd do szpyrek* op1651; *czosnek*: *Smerdzi jak Żyd czoskym* op6447 i *placki ziemniaczane*: *Żgajóm do tego, jak Żydzii do placka* op8518. Kultury spożywania dotyczy stwierdzenie *Jy w czopce jak Żyd* op3204.

Kategoria lokalizacji łączy Żyda z terenem Polski, rozumianym jako teren poza Śląskiem, por. *Jedzie jako polski Żyd* op2873. Pojawia się jednak i historyczne odniesienie do faktu przemieszczania Żydów w diasporze, w opowieści, której bohaterem jest *Ahaswerus, Żyd wieczny tułacz* jj132.

Źródła folklorystyczne posłużyły nam do analizy miejsca wyznań i ich wyznawców na mapie mentalnej (por. Błahut, s. 48; Bogdová-Siwiek 2007, s.1041), przekazywanej na Śląsku Cieszyńskim przez tradycję ludową. Czynimy to w odniesieniu do kręgów swojskości : obcości, funkcjonujących – jak na to wskazały badania komunikacji językowej i świadomości społecznej, przeprowadzone metodą ankietową – na całym obszarze Śląska Cieszyńskiego (zob. Greń 2001a, s. 250–251). Na potrzeby niniejszych rozważań wykorzystano następujące kręgi geograficzne:

- 1) krąg najbliższy – rodzinna miejscowość / przysiółek + rodzinny region (Śląsk Cieszyński / Beskid Śląski);

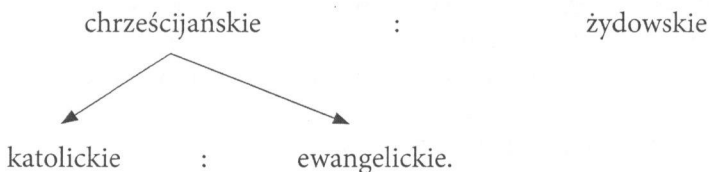
- 2) najbliższy krąg etniczno-państwowy – współodczuwana etniczność + przynależność państwowa¹⁴;
- 3) najbliższy krąg historyczno-kulturowy – europejski (w różnych jego zakresach);
- 4) krąg kulturowy obcy – świat pozaeuropejski (w różnych jego częściach);
- 5) krąg ogólny – konfesjonimy jako takie, bez przynależności terytorialnej.

W sferze zainteresowań ludowych leżał przede wszystkim krąg najbliższy, sąsiedzki i regionalny, czasem – ogólnopaństwowy. Stąd też istotne były relacje z tymi wyznawcami innych religii, które występowały i postrzegane były w sąsiedztwie. Lista tych wyznań w źródłach ludowych jest ograniczona, tworzą też one określony porządek świata.

W porządku tym istniał układ dwudzielny: świat chrześcijański vs świat niechrześcijański. W ramach tej opozycji przeciwstawiane są elementy chrześcijańskie elementom niechrześcijańskim. Co istotne, w źródłach ludowych brak przeciwstawienia na bardziej ogólnym poziomie kategoryzacji: ludzie wierzący vs ludzie niewierzący, bezwyznaniowcy.

W kręgu najbliższym, sąsiedzkim i regionalnym, wyżej wymieniony dwudzielny układ realizowany był przez opozycję wyznania chrześcijańskie vs wyznanie żydowskie (judaistyczne). Inne niechrześcijańskie wspólnoty w tym kręgu w źródłach ludowych nie są rejestrowane.

Co do chrześcijaństwa, jako członu opozycji, nie zawsze jest ono precyzowane. Jeżeli ma być przeciwstawione światu niechrześcijańskiemu, źródła poprzestają na wyżej podanym stopniu kategoryzacji. Dalsza specyfikacja, jeżeli ma miejsce, polega na rozdzieleniu według przynależności konfesyjnej, do wyznania rzymsko-katolickiego i ewangelicko-augsburskiego (luterańskiego). I to w zasadzie zamyka mapę konfesyjną najbliższego kręgu:

W kręgu szerszym, państwowym, w warunkach monarchii austro-węgierskiej, układ był identyczny. Zwiększeniu ulega on dopiero w kręgu rozleglejszym, europejskim, przy czym obraz ten jest dość ubogi. Oprócz wyżej wymienionych pojawia się wyznanie chrześcijańskie – prawosławie – związane ze wschodem Europy, tzw. *Ruskiem* (jj).

¹⁴ Zmienna w czasie: Austro-Węgry, Polska, Czechy.

W materiale folklorystycznym wyjątkowo jedynie poświadczono są inne grupy wyznaniowe, i to dopiero na poziomie europejskim, a mianowicie:

- sekty – *sabaciarska* w Polsce (a więc za granicą, tj. poza Austro-Węgami, lub – w późniejszym okresie, podobnie rozumiane – poza Śląskiem);
- religie pogańskie – jedynie w sensie historycznym, jako przedchrześcijańskie. Ich potwierdzenie zmienia jednak nieco wyżej wymieniony układ – religia żydowska pogańską nie jest, a więc układ ten byłby następujący:

religie niepogańskie : religie pogańskie

↙
i jak wyżej.

Na granicy europejskiej i pozaeuropejskiej pojawia się też islam, w folklorze jedynie w sensie historycznym, jako religia Turków wojujących ze światem chrześcijańskim, religia niechrześcijańska, raczej pogańska niż niepogańska. Na pograniczu europejsko-amerykańskim natomiast (konkretnie na statku z Europy do Ameryki) potwierdzono inną od znanych wyznań, katolicyzmu i ewangelicyzmu, *religię Anglików* ‘anglikańską’ jj. Bez przyporządkowania terytorialnego sporadycznie pojawiają się też inne wiary, np. świadkowie Jehowy – *jehowski* – i spirytyści – *spirytuski*.

Widać więc, że mapa wyznaniowa dotyczy przede wszystkim własnego regionu – można się domyślać, że podstawowym źródłem jest tu doświadczenie własne oraz własnego kraju (oficjalne źródła krajowe: szkoła, prasa, ew. akty urzędowe¹⁵). Wyjście poza ten krąg jest sporadyczne, łączy się bądź z informacjami z prasy, bądź z własnym doświadczeniem życiowym, choćby jak w wypadku gawędziarza Józefa Jeżowicza (jj) – z jego udziałem w I wojnie światowej na froncie rosyjskim (prawosławie) oraz pracą na emigracji w Stanach Zjednoczonych (anglikanizm).

Mapa ta mogła być rozszerzana przez źródła pisane. W XIX i XX wieku funkcje kreowania potocznego obrazu świata realizowały materiały drukowane, kierowane do przeciętnego, masowego odbiorcy: prasa, zwłaszcza regionalna, i kalendarze.

Śląsk Cieszyński, jako region zróżnicowany wyznaniowo, stanowi interesujące pole do badań relacji międzywyznaniowych, również w aspekcie historycznym. W naszej analizie aspekt historyczny pojawia się jako część tradycji grup wyznaniowych oraz źródło takich lub innych postaw w stosunku do innowierców.

¹⁵ Często przedrukowywane w prasie, zwłaszcza w „Gwiazdce Cieszyńskiej”.

Jednocześnie fakt, że grupy te zamieszkują stosunkowo niewielki obszar, kontakty między nimi mają charakter wieloaspektowy. Nie chodzi bowiem jedynie o zagadnienia ze sfery wyznaniowej, istotne w praktykach religijnych, np. w wypadku tzw. ślubu ekumenicznego, pogrzebu w rodzinie wyznaniowo niejednolitej, ale także o codzienne współżycie rodzinne, sąsiedzkie, lokalne, w którym sfera profanum niejednokrotnie przecina się ze sferą sacrum. W takich wypadkach sfery (domeny) inne niż religijna aktualizowane są jako elementy wizerunku sąsiada/współmieszkańca, czasem – mieszkańca sąsiedniej miejscowości (zob. Greń 2004). W podstawowej dla konfesjonimów domenie religijnej akcenty wzajemnego postrzegania, wpływające na stosunek do innych grup wyznaniowych, rozłożone bywają nierównomiernie. W jakiejś mierze jest to pochodną znajomości, a często raczej niezajomości, zasad rządzących i realizowanych w innych grupach wyznaniowych.

Podstawowe dla Śląska Cieszyńskiego wyznania to katolicyzm (Kościół Rzymskokatolicki) i ewangelicyzm (Kościół Ewangelicko-Augsburski). Relacje między nimi w pewien sposób organizują scenę konfesyjną tego regionu. Jest to jednocześnie próba możliwych zmian w relacjach międzywyznaniowych, od konfliktu do względnej kooperacji. Pozostałe ruchy ewangelikalne są dziś tolerowane, lecz w tradycji ludowej były one oceniane negatywnie (*sabaciorze*, *spiryтусki*). W wypadku wyznań niechrześcijańskich, odbierane one były przez poczucie obcości w domenie kulturowej i zagrożenia. Na przykład świat muzułmański był światem obcym, definiowanym w przeszłości jako zagrożenie tureckie.

Podobnie specyficzne miejsce w tym systemie zajmuje jedyny rozpatrywany tu etnokonfesjonim, oznaczający wyznawcę religii judaistycznej/mojżeszowej/żydowskiej, a więc Żyd. Jest on w stosunku do pozostałych rozbudowany, zwłaszcza w domenach istotnych przy określaniu etnonimów (łącznie z kulturową i fizyczną). Źródłem ewentualnych konfliktów w znacznej mierze są domeny społeczno-polityczna i ekonomiczna, a także religijna, w subdomenie praktyk religijnych, skierowanych, w ujęciu ludowym, przeciwko chrześcijaństwu.

Wykaz źródeł folklorystycznych

- bo – Broda J., brw, *Opowieści spod Witalusza*, „Głos Ziemi Cieszyńskiej”.
- cp – Cinciała A., 1885, *Przysłowia, przypowieści i ciekawsze zwroty językowe ludu polskiego na Śląsku, w księstwie Cieszyńskim*, Cieszyn.
- db – Danel R., 1979, *Beskidzkie opowieści ludowe*, Bielsko-Biała.
- gb – Grimm E., brw, *Bojtki śląskie*, „Głos Ziemi Cieszyńskiej”.
- jj – Kadłubiec K.D., 1973, *Gawędziarz cieszyński Józef Jeżowicz*, Ostrava.

- o – Ondrusz J., 1954, *Przysłowia i powiedzenia ludowe ze Śląska Cieszyńskiego*, Czeski Cieszyn.
- op – Ondrusz J., 1960, *Przysłowia i przymówiska ludowe ze Śląska Cieszyńskiego*, Wrocław.
- os – Ondrusz J. (oprac.), 1963, *Śląskie opowieści ludowe*, Ostrawa.
- rp – Rucki P., brw., *Paweł Rucki opowiada*, oprac. R. Danel, „Głos Ziemi Cieszyńskiej”.
- sg – Krop J., Twardzik J., Pilch J., Wronicz J., 1995, *Słownik gwarowy Śląska Cieszyńskiego*, red. J. Wronicz, Wisła-Ustroń.
- uzw – U źródeł Wisły 2000 – U źródeł Wisły. *Wiersze i gawędy Wiślan*, Wisła.
- w – Wawrosz A., brw, *Z Adamowej dzichty*, Český Těšín.
- wa – Widera A., 1983, *Anegdoty, humoreski i żarty ludu śląskiego*, Katowice.
- wc – Widera A., 1978, *Od Cieszyna do Gogolina. Gawędy, baśnie, legendy*, Opole.
- wz – Widera A., 1988, *Zemsta utopca. Gawędy, legendy, obrzędy*, Katowice.

Bibliografia

- Anusiewicz, J., Dąbrowska, A., Fleischer, M. (2000). Językowy obraz świata i kultura. Projekt koncepcji badawczej. W: JaK 13, 11–44.
- Banasiewicz-Ossowska, E. (2007). *Między dwoma światami. Żydzi w polskiej kulturze ludowej*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Atut.
- Bartmiński, J. (1985). Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. W: M. Basaj, D. Rytel (red.), *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej III* (25–53). Wrocław: Ossolineum.
- Bartmiński, J. (1988). Kryteria ilościowe w badaniu stereotypów językowych, *Biuletyn PTJ*, 41, 91–104.
- Bartmiński, J. (1990). *Językowy obraz świata*. Lublin: UMCS.
- Błahut, G. (2013). Mapy mentalne jako wyobrażenia miejskich obszarów kulturowych, *Studia Etnologiczne i Antropologiczne*, 13, 47–56.
- Bogdová, K., Siwek, T. (2007). České kulturně-historické regiony ve vědomí svých obyvatel, *Sociologický časopis*, 5, 1039–1053.
- Cała, A. (2001). Stereotyp Żyda i Niemca – trwałość i zmiany. W: *Stereotypy 2001*, 249–261.
- Cieślak-Greń, M., Forysiak, I., Kolasa, K. (2014). „Świadkowie Jehowy mordują dzieci” – stereotypy na temat członków Towarzystwa Biblijnego i Traktatowego „Strażnica”, *Świat i Słowo*, 2(23), 343–352.
- Czyż, R. (2009). Zróżnicowanie wyznaniowe Śląska Cieszyńskiego. Geneza – historia – stan obecny. W: S. Dudra, O. Kiec (red.), *Kościoty. Polityka. Historia. Ze studiów nad problemami mniejszości wyznaniowych w Polsce w XX i XXI wieku* (93–104). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Đerić, G. (2004). Kategorije vremena i prostora u optici „mentalnog mapiranja”, *Filozofija i društvo*, 1(24), 127–149.

- Engelking, A. (2012). *Kołchoźnicy. Antropologiczne studium tożsamości wsi białoruskiej przełomu XX i XXI wieku*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK.
- Fleischer, M. (2000). Obraz świata. Ujęcie z punktu widzenia teorii systemów i konstruktywizmu. W: JaK 13, 45–71.
- Gipper, H. (1978). Sprachliches Weltbild, wissenschaftliches Weltbild und ideologische Weltanschauung. W: J. Zimmermann (red.), *Sprache und Welterfahrung* (160–176). München: Fink.
- Greń, Z. (1998). 'Swoj' i 'obcy' na Śląsku Cieszyńskim – wyznaczenie zakresu na podstawie wyboru kodu w warunkach diglosji, *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 34, 27–41.
- Greń, Z. (2000). *Śląsk Cieszyński. Dziedzictwo językowe*. Warszawa: SOW.
- Greń, Z. (2001). Stereotypy jako fenomeny językowe. W: *Stereotypy 2001*, 67–79.
- Greń, Z. (2001a). Zakresy swojskości i obcości na Śląsku Cieszyńskim. W: I. Bogoczová (red.), *Swój i obcy w internetniczej i interpersonalnej komunikacji językowej* (243–259). Ostrava: Ostravská univerzita.
- Greń, Z. (2004). *Tradycja i współczesność w językowym i kulturowym obrazie świata na Śląsku Cieszyńskim*. Warszawa: SOW.
- Greń, Z. (2008). Obraz Cygana i Cyganki w folklorze Śląska Cieszyńskiego. W: M. Bogusławska, G. Szwat-Gyłybowa (red.), *Bunt tradycji tradycja buntu. Księga dedykowana Profesorowi Krzysztofowi Wrocławskiemu* (79–95). Warszawa: Instytut Sławistyki Zachodniej i Południowej UW.
- Greń, Z. (2012). Miejsce stereotypów religijnych w językowym obrazie świata. W: *Z polskich studiów slawistycznych*, seria XII, *Językoznawstwo* (55–60). Warszawa: Komitet Słowianoznawstwa PAN.
- Greń, Z. (2012b). Słownictwo religijne w gwarach Śląska Cieszyńskiego, *Poradnik Językowy*, 1, 37–53.
- JaK 12 – Anusiewicz, J., Bartmiński, J. (red.). (1998). *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- JaK 13 – Dąbrowska, A., Anusiewicz, J. (red.). (2000). *Językowy obraz świata i kultura*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Jeziorski, I. (2009). *Od obcości do symulakrum. Obraz Żyda w Polsce w XX wieku*. Kraków: Nomos.
- Kadłubiec, K.D. (1973). *Gawędziarz cieszyński Józef Jeżowicz*. Ostrava: Profil.
- Kajfosz, J. (2001). *Językowy obraz świata w etnokulturze Śląska Cieszyńskiego*. Czeski Cieszyn: Pro Print.
- Kliber, J. (2013). *Radość z domu Bożego. Parafie ewangelickie na Śląsku Cieszyńskim i Opawskim po patentach tolerancyjnym i protestanckim*. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Augustana.

- Kofta, M. (2001). Stereotyp spiskowy jako centralny składnik antysemityzmu. W: *Stereotypy* 2001, 274–297.
- Koseła, K. (2003). *Polak katolik. Splątana tożsamość*. Warszawa: Wydawnictwo IFIS PAN.
- Kozłowski J., Langner J., Zagajewski T. (1989). *Atlas wyznań w Polsce*. Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza.
- Labocha, J. (1990). *Opowiadania ludowe ze Śląska Cieszyńskiego w Czechosłowacji w świetle pragmaty lingwistyki tekstu*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- McDermott, M.L. (2009). Religious Stereotyping and Voter Support for Evangelical Candidates, *Political Research Quarterly*, 62, 2, 340–354.
- Michalska, M. (1999). Religia jako wyznacznik tożsamości etnicznej ludności polskiej na Zaolziu. W: I. Bukowska-Floreńska (red.), *Studia Etnologiczne i Antropologiczne*, t. 2. *Kultury regionalne i pogranicza kulturowe a świadomość etniczna* (257–266). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Michalska, M. (2006). *Religijność na pograniczu. Polacy na Zaolziu*. Czeski Cieszyn: Kongres Polaków w Republice Czeskiej.
- Michalski, R. (1997). *Obraz Żyda i narodu żydowskiego na łamach polskiej prasy pomorskiej w latach 1920–1939*. Toruń: Wydawnictwo UMK.
- Niewiara, A. (2000). *Wyobrażenia o narodach w pamiętnikach i dziennikach z XVI–XIX wieku*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Novotny, J. (2003). Looking for identity: mapping or imagination?, *Cahiers de l'Éxinox journal*, 5(1), 91–14.
- Nowakowska-Kempna, I. (1994). O potrzebie badań językowego obrazu świata gwar zachodniocieszyńskich w Republice Czeskiej. W: J. Svoboda (red.). *Jazyk a literatura v česko-polském kontextu* (17–26). Ostrava: Ostravská univerzita.
- Ojima, M. (2006). Concept mapping as pre-task planning: A case study of three Japanese ESL writers, *System*, 34, 566–585.
- Panasiuk, J. (1998). O zmienności stereotypów. W: *JaK* 12, 84–98.
- Pasz, F. (1995). *Żydzi i My w Cieszynie*. Cieszyn: Offset druk.
- Pietras M., Ratajczak Z. (1992). Tolerancja i nietolerancja w opiniach Polaków. W: *Stereotypy* 1992, 151–158.
- Pisarkowa, K. (1976). Konotacja semantyczna nazw narodowości, *Zeszyty Prasoznawcze*, 1, 5–26.
- Pocock, D.C.D. (1976). Some Characteristics of Mental Maps: An Empirical Study, *Transactions of the Institute of British Geographers, New Series*, 1, 4, 493–512.
- Quasthoff, U. (1998). Etnocentryczne przetwarzanie informacji. Ambiwalencja funkcji stereotypów w komunikacji międzykulturowej. W: *JaK* 12, 11–30.
- Różańska, A. (1996). Religia jako płaszczyzna funkcjonowania stereotypów w świadomości młodzieży pogranicza polsko-czeskiego. W: T. Lewowicki, B. Grabowska (red.),

- Społeczności pogranicza. Wielokulturowość. Edukacja* (87–98). Cieszyn: Uniwersytet Śląski Filia w Cieszynie.
- Rusek, H. (2002). *Religia i polskość na Zaolziu*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Simonides, D. (red.). (1991). *Kultura ludowa śląskiej ludności rodzimej*. Wrocław–Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen.
- Smolińska, T. (1986). *Jo wóm trocha połosprowióm. Współcześni gawędziarze ludowi na Śląsku*. Opole: Instytut Śląski.
- Stereotypy (1992) – Chlewiński, Z., Kurcz, I. (red.). (1992). *Stereotypy i uprzedzenia*, Kollokvia Psychologiczne nr 1, Warszawa: Instytut Psychologii PAN.
- Stereotypy (2001) – Kofta, M., Jasińska-Kania, A. (red.). (2001). *Stereotypy i uprzedzenia. Uwarunkowania psychologiczne i kulturowe*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Stomma, L. (1986). *Antropologia kultury wsi polskiej XIX w.* Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax.
- Surowiec, K. (2007). Dystanse społeczne między katolikami a świadkami Jehowy we wsiach dekanatu krańckiego. W: M. Libiszowska-Żółtkowska (red.). *Religia i religijność w warunkach globalizacji* (377–381). Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Szwat-Gytybowa, G. (1993). Stereotyp Turka w piśmiennictwie bułgarskim XIX stulecia a grzechy europejskiego orientalizmu. W: T. Dąbek-Wirgowa, A.Z. Makowiecki (red.), *Kategoria narodu w kulturach słowiańskich* (71–76). Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Wydział Polonistyki.
- Tuan Yi-Fu (1975). Images and Mental Maps, *Annals of the Association of American Geographers*, 65, 2, 205–213.
- Tye, M. (1988). The Picture Theory of Mental Images, *The Philosophical Review*, 97, 4, 497–520.
- Tyner, J.A. (1987). Interactions of Culture and Cartography, *The History Teacher*, 20, 4, 455–464.
- Tyrpa, A. (2007). Obraz cudzoziemców w małopolskich pieśniach ludowych. W: S. Cygan (red.), *W kręgu dialektów i folkloru* (237–251). Kielce: Kieleckie Towarzystwo Naukowe.
- Zowczak, M. (2013). *Biblia ludowa. Interpretacje wątków biblijnych w kulturze ludowej*, wyd. II. Toruń: Wydawnictwo UMK.
- Żerański, M. (red.). (2015). *Kościół ewangelicko-augsburski w Polsce – mapa*. Cieszyn: Pracownia na Pastwiskach.